

University of Groningen

De opkomst van de natuurbeschermingsbeweging tussen particulier en politiek (1880-1940)

Saris, Frank; Windt, van der, Henny

Published in:
Jaarboek Parlementaire Geschiedenis

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Publication date:
2019

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Saris, F., & Windt, van der, H. (2019). De opkomst van de natuurbeschermingsbeweging tussen particulier en politiek (1880-1940). In *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* (blz. 21-31). Boom.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

De opkomst van de natuurbeschermingsbeweging tussen particulier en politiek (1880-1940)

Frank Saris & Henny van der Windt

In iets aangepaste vorm verschenen in:

Natuur, milieu, klimaat, Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2019, Boom, Amsterdam, pag. 21-31.

The emergence of the nature conservation movement between private and public (1880-1940)

Abstract

Nature conservation originated in the Netherlands around 1880 as a social endeavor and was institutionalized in the following decades. In this article we show how the image of nature has changed, from something dangerous and useless to be cultivated to something that is also worth preserving. We explore how nature conservation was approached by private organizations and the government. The central question is how the Dutch nature conservation movement developed between around 1880 and 1940, and what role the national government and parliament played. We conclude that the government followed the private initiatives slowly but steadily. In the first decades of the 20th century, the state began to take its responsibility for nature protection. It resulted in new laws, in particular the Useful Animals Act, the Birds Act and the Nature Beauty Act, and in new institutions within various policy areas: cultural conservation, forest management and spatial planning. In terms of content, the government also followed the private individuals, with their preference for birds and estates. The parliament did not play a very active role in the period under consideration, apart from a few social democrats such as Henri Polak. Parliament sometimes resisted nature legislation, in particular the Senate. And it was sometimes passed by the government.

Samenvatting

Natuurbescherming is als maatschappelijk streven in Nederland omstreeks 1880 ontstaan en in de decennia daarna geïstitutionaliseerd. In dit artikel laten zien op welke manier het beeld van de vrije natuur veranderde, van iets gevaarlijks en onnuttigs dat in cultuur moet worden gebracht, tot iets dat ook de moeite van het bewaren waard is. En we verkennen hoe natuurbescherming door particuliere organisaties en de overheid tegemoet werd getreden. Centraal staat de vraag hoe en waartoe de Nederlandse natuurbeschermingsbeweging zich ontwikkelde tussen ongeveer 1880 en 1940, en wat daarbij de rol was van de rijksoverheid en het parlement. We concluderen dat de overheid traag maar gestaag de particuliere initiatieven volgde. Ze ging langzaam maar zeker een eigen rol spelen en erkende natuurbescherming als belang. Het resulteerde in nieuwe wetten, met name de Nuttige Dierenwet, de Vogelwet en de Natuurschoonwet en in nieuwe instituties binnen verschillende beleidsterreinen: cultuur, bosbeheer en ruimtelijke ordening. Ook inhoudelijk volgde de overheid de particulieren, met hun voorkeur voor vogels en landgoederen. Het parlement speelde in de beschouwde periode niet een heel actieve rol, afgezien van enkele sociaal-democraten zoals Henri Polak. Soms bood het parlement forse weerstand tegen natuurbeschermingswetgeving, vooral de Eerste Kamer. En een enkele keer werd het door de regering gepasseerd.

Inleiding

Natuurbescherming is als maatschappelijk streven in Nederland omstreeks 1880 ontstaan en in de decennia daarna geïstitutionaliseerd. In dit artikel laten zien op welke manier het beeld van de vrije natuur veranderde, van iets gevaarlijks en onnuttigs dat in cultuur moet worden gebracht, tot iets dat ook de moeite van het bewaren waard is vanwege zingeving, schoonheid of nut. En we verkennen hoe natuurbescherming van een particuliere kwestie langzaamaan ook een aangelegenheid werd voor bestuurders en het parlement. De nadruk ligt op de totstandkoming van enige wetten, de Nuttige Dierenwet, de Vogelwet en de Natuurschoonwet. Ander voor natuurbescherming belangrijk beleid laten we vrijwel buiten beschouwing.¹ Centraal staat de vraag hoe en waartoe de Nederlandse natuurbeschermingsbeweging zich ontwikkelde tussen ongeveer 1880 en 1940, en wat daarbij de rol was van de rijksoverheid en het parlement.²

Aanloop

Voordat de eerste natuurbeschermingswetgeving wordt ingevoerd was er al enige regelgeving. In de Nederlandse visserij-, bos- en jachtwetgeving worden al eeuwen zekere beperkingen opgelegd aan de oogst om de continuïteit van dit vruchtgebruik te garanderen. Omstreeks 1880 is er echter ook een andere, meer immateriele traditie ontstaan aangaande de verhouding mens-natuur, die verschillende wortels en uitingsvormen kent. Zo verandert vanaf ongeveer de zestiende eeuw de omgang met dieren en wint het houden van honden, katten en vogels als gezelschapsdieren aan populariteit. Ook wordt vanaf de achttiende eeuw steeds meer georganiseerd onderzoek verricht naar het planten- en dierenrijk, deels in het vrije veld, en ontstaan rond 1850 wetenschappelijke verenigingen, zoals de Nederlandse Botanische Vereniging. Kunstenaars krijgen eveneens meer oog voor de vrije natuur, blijkt uit het werk van Tachtigers als Herman Gorter en Willem Kloos en de schilders van de Haagse school. Al eerder wordt de Engelse landschapstijl populair. Aarzelend verzet aan het einde van de negentiende eeuw tegen de vervuiling van steden gaat samen met een vraag

naar ruimte, groen, ontspanning en een meer harmonische mens-natuur relatie. Een deel van deze initiatieven komt samen in het streven naar het beschermen van 'merkwaardigheden' of monumenten van de natuur.

In Nederland zijn het in die periode vooral particulieren die zich zorgen maken over de effecten van de uitdijende infrastructuur en landbouw op natuur en landschap. De prille natuurbeschermers willen net als de beschermers van stedelijke monumenten, iets van het verleden bewaren, in dit geval de oorspronkelijke natuur en landschappen. Toch is wat zij teloor zien gaan zeker geen ongerepte natuur. Rond 1880 is in Nederland niet veel over van de oorspronkelijke wouden en moerassen of de dynamische kust- en rivierenlandschappen, elk met hun typische flora en fauna. Juist dan dreigen door de economische crisis nog meer zogenaamde woeste gronden, heide en veen, en een aantal plassen te verdwijnen. Op dat moment ontstaat er een natuurbeschermingsbeweging.

Nuttige Dierenwet

Een van de eersten die publiekelijk vragen om betere wetgeving voor de bescherming van dieren, is Frederik Willem van Eeden, museumdirecteur, amateurplantkundige en vader van de bekende schrijver.³ Hij heeft steun van landbouwers en bosbouwers die last hebben van insecten wat voort zou komen uit de grootschalige vangst van insectenetende vogels. Zij pleiten voor bescherming van dat soort "nuttige" dieren. De Vereniging tot Bescherming van Dieren ('Dierenbescherming', opgericht in 1864) wil naast nuttige ook zeldzame en "merkwaardige" dieren in de wet opnemen en bovendien wrede gewoonten tegengaan, zoals bij de vervolging van de das, en bij volksvermaak als katknuppelen en palingtrekken. Wetenschappers als de plantkundige H.C. van Hall waarschuwen dat grootschalig wegvangen van dieren het natuurlijke evenwicht kan verstoren.⁴ De regering wil aan deze wensen tegemoet komen maar vindt nogal wat Tweede Kamerleden tegenover zich. Deze waarderen niet dat de overheid zich met dit soort private kwesties bemoeit en denken dat het erg moeilijk is onderscheid te maken tussen "nuttig" en "schadelijk".⁵ 'Niet de vogels maar de insecten moeten beschermd', zo zegt bijvoorbeeld de liberale afgevaardigde voor Assen, L. Oldenhuis Gratama, en 'Vernietig de insecten en gij schaaft het plantenrijk'. Hij hekelt 'de ziekelijke sentimentele dierenbescherming', die dit soort maatregelen propageert.⁶ De regering wijkt niet: zowel de grote schade aan de landbouw als de wrede houding jegens dieren vragen om wetgeving.⁷ En zo ontstaat in 1880 de Wet tot bescherming van dieren, nuttig voor Landbouw of Houtteelt ('Nuttige Dierenwet'). Daardoor worden bijvoorbeeld alle vleermuizen, mezen en zwaluwen als nuttige dieren beschermd.⁸ De wet heeft dus zeker een economische achtergrond, maar toont tegelijk een andere ethische benadering van dieren.

Voor de natuurbeschermers is deze wet een eerste bescheiden stap. Veel dieren krijgen nog geen bescherming, om over planten maar te zwijgen. Juist voor de wilde flora en fauna komt rond 1900 meer belangstelling. Amateurbiologen schrijven er met passie over en meer mensen trekken naar buiten om de natuur te bestuderen. Geïnspireerd door Van Eeden en de nieuwe opvattingen over proefondervindelijk onderwijs, richten een aantal onderwijzers zich op de popularisering van de vrije natuur. Met name de bevlogen natuurliefhebbers Jac.P. Thijsse en Eli Heimans nemen talloze initiatieven om in Nederland de kennis der natuur op peil te brengen. Het leidt tot nieuw lesmateriaal voor lagere scholen en in 1896 tot het tijdschrift De Levende Natuur dat een podium biedt voor natuurliefhebbers om hun waarnemingen te delen. Er ontstaan tevens lokale natuurstudieverenigingen, die in 1901 samengaan in de Nederlandse Natuurhistorische Vereniging

(NNV, later KNNV). Deze formuleert naast natuurstudie, nadrukkelijk ook natuurbescherming als doelstelling.

De contacten die Thijssen met een paar Engelse ornithologen onderhoudt, blijken later belangrijk te zijn: hieruit zullen twee Nederlandse natuurorganisaties voortkomen en met enige vertraging ook nieuwe regelgeving. In een briefwisseling die volgt op een gezamenlijke vogelexcursie op Texel in 1890, wordt Thijssen uitgebreid voorgelicht over de achtergronden van de Engelse vogelbescherming (Society for the Protection of Birds (SPB), 1889).⁹ Thijssen wordt zich ervan bewust dat bijzondere vogelsoorten als gevolg van cultuuringrepen, bejaging en verzameldrift in Engeland verdwenen zijn en leert van de Engelsen hoe belangrijk het Naardermeer is als broedplaats van purperreiger en lepelaar.

Thijssen is niet de enige die zich zorgen maakt over vogels. De mode omstreeks 1900 schrijft voor om veren, vleugels, zelfs hele vogels, op dameshoedjes te plaatsen. Hierdoor zijn wrede slachtpartijen niet ongebruikelijk en worden vooral zilverreigers en sterns zwaar getroffen. Enkele adellijke dames, onder wie de feministe en schrijfster Cécile de Jong van Beek en Donk, richten als reactie hierop in 1892 de Bond ter Bestrijding eener Gruwelmode op. Deze roept andere dames van stand op te stoppen met deze mode maar keert zich bovendien in het algemeen tegen economische uitbating van vogels, ook als dit behoort tot oude volksgebruiken (zoals de kooivangst en eieren rapen). De bond lijkt in ontstaans- en werkwijze sterk op de Engelse SPB. In Engeland was het de fuut die op het punt stond uit te sterven door de handel in “futenbont”, de witte borstveren.

De Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Vogels (‘Vogelbescherming’, 1899) die uit deze bond voortkomt, laat zich aanvankelijk vooral leiden door morele verontwaardiging over het onrecht dat de gevleugelde vrienden wordt aangedaan. In latere jaren wegen wetenschappelijke argumenten zwaarder. De strijd tegen de gruwelmode wordt gaandeweg van ondergeschikt belang, en de freules en douairières spelen niet meer de eerste viool.

De Vogelbescherming richt zich al snel op aanpassing van de wetgeving. Ze brengt in 1905 een brochure uit waarin Staatsbosbeheer-inspecteur (later directeur) E.D. van Dissel uitlegt dat vogelbescherming nog te veel als een verheven en sentimentele kwestie wordt gezien, terwijl een goede vogelstand nauw verbonden is met menselijke belangen (zoals het voorkomen van plagen). Bescherming van alle vogelsoorten is daarom noodzakelijk.¹⁰ De vogelbeschermers voeren bovendien felle acties tegen de zogenoemde sterntjesmoord van 1906 en 1907. De sterns, nog steeds veel gebruikt voor de versiering van dameshoeden, zijn niet wettelijk beschermd omdat ze niet nuttig zijn. De gevraagde wetgeving komt er, vormgegeven in een speciale Vogelwet (1912).¹¹ Hierdoor mogen beschermde vogels niet meer worden gedood, verkocht of vervoerd. De wet wordt gezien als een groot succes voor de jonge vereniging, al komt deze mede voort uit de wens het internationale vogelverdrag, de Conventie van Parijs (1902), te ondertekenen. Veel Eerste Kamerleden verzetten zich echter tegen de wet. Zij ridiculiseren de voorstellen en grappen dat zangvogels dan zeker ook tegen roofvogels beschermd moeten worden. Daarnaast acht men de jacht onmisbaar, voor de voedselvoorziening en om schade te voorkomen.¹² Volgens CHU-Eerste Kamerlid R.T. van Pallandt van Eerde moet ‘zooveel mogelijk van dit tuig onschadelijk’ gemaakt worden, verwijzend naar de blauwe reiger en de zwarte kraai.¹³ De wet wordt maar net (stemverhouding 16-14) aangenomen. Hoe dan ook, door de wet neemt het aantal te beschermen vogels fors toe en krijgen deze meer bescherming, los van hun directe of indirecte nut voor de landbouw of houtteelt.

Natuurmonumenten

Van Eeden heet de eerste Nederlander te zijn die (in 1880) heeft gepleit voor het behoud van monumenten der natuur zoals dat ook met gebouwen gebeurde. Soortgelijke wensen leiden er in Duitsland toe dat de parlementariër Wilhelm Wetekamp het Pruisische parlement in 1898 met succes oproept tot wettelijke bescherming van Naturdenkmäler, in navolging van de nationale parken in de VS. Deze overheidsinitiatieven vinden in Nederland mondjesmaat weerklank. Wel komt er in Nederland rond 1900 een maatschappelijke reactie op de aanhoudende omzetting van woeste gronden in cultuurgrond. Eerst spreken leden van de Nederlandse Botanische Vereniging zich hier tegen uit, later de NNV, die ageert tegen de aanwijzing van het vogelrijke Naardermeer als vuilstortplaats, en uiteindelijk de in 1905 opgerichte Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland ('Natuurmonumenten'). Thijsse en anderen schrijven ondertussen talloze stukken in het Handelsblad en de Groene Amsterdammer om natuurgebieden te redden. Natuurmonumenten slaagt erin het door Thijsse zo geliefde Naardermeer aan te kopen, als eerste Nederlands natuurmonument. Uit de aanwezigen bij de oprichtingsvergadering van de nieuwe vereniging blijkt wie interesse hebben: veel leden van de NNV, daarnaast biologische verenigingen, kunstenaars, een landbouworganisatie, maar ook een ontginningsorganisatie. De aankoop van het Naardermeer wordt mogelijk omdat de gemeenteraad van Amsterdam toch afziet van een zo afgelegen en dure vuilstort. Vakbondsmen, natuur- en stedschoonliefhebber en gemeenteraadslid Henri Polak ziet gelaten aan dat natuurbeschermingsargumenten in het debat geen enkele rol spelen.¹⁴ Dit natuurmonument wordt daarna een financieel succes omdat het gebied via een lening wordt gekocht waarvan de rente via de opbrengsten (riet, pacht e.a.) uit het meer worden betaald.

Hoewel bebossing de primaire taak is van het door de rijksoverheid in 1899 opgerichte Staatsbosbeheer (SBB), worden via deze dienst ook de eerste staatsnatuurmonumenten (in 1908) gesticht en krijgt deze in 1928 natuurbescherming als extra taak. Daarmee is de organisatorische grondslag gelegd voor het stichten van overheidsreservaten, maar het behoud van natuurgebieden staat niet hoog op de politieke agenda. Pas in 1945 ontstaat de Afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming, binnen het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OKW).

Natuurmonumenten ontwikkelt zich tot de spil van de ontluikende natuurbeschermingsbeweging. Groot is de beweging echter niet: samen met de Vogelbescherming en de NNV heeft de vereniging in 1920 ongeveer 10.000 leden. De actieve kern bestaat uit een hecht netwerk van enkele tientallen personen. Binnen Natuurmonumenten vormt Thijsse samen met de assuradeur P.G. van Tienhoven (penningmeester) en de entomoloog-dendroloog J.Th. Oudemans (voorzitter) vanaf het begin de kern, later aangevuld door de eerste beroepskracht en latere directeur J. Drijver. Tussen Natuurmonumenten en Vogelbescherming is een aanzienlijke bestuurlijke overlap. Er komen ook jongeren binnen, via de in 1920 opgerichte Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie (NJN), die veel kader voor natuurstudie en natuurbescherming zal leveren.

Contacten met de overheid zijn er ook, vaak informeel, in het bijzonder met de genoemde SBB-er Van Dissel en via de overheidsadviseur voor vogelbescherming, natuurbeschermer en dierkundige/plantenziektekundige J. Ritzema Bos. Door dergelijke contacten krijgen natuurbeschermers enige invloed op het beleid en de praktijk. Zo wordt de bewaking van broedplaatsen en de beveiliging van vuurtorens beter geregeld en mogen er waterwildreservaten worden gesticht.¹⁵

In de jaren twintig en dertig rolt een ware ontginningsgolf over Nederland. Het heeft een dramatisch effect op natuur en landschap: in hoog tempo verdwijnen enorme oppervlakten heide, zandverstuiving en hoogveen. Natuurbeschermers en ontginners, die aanvankelijk elkaar de ruimte gunnen en soms zelfs samenwerken, komen nu publiekelijk met elkaar in aanvaring. Hoofd-ambtenaar C.J.G. Sissingh van de Nederlandse Heidemaatschappij verwijt in 1927 via de NRC natuurbeschermers de boeren enige voorspoed te misgunnen. Hij afficheert Natuurmonumentenvoorzitter Van Tienhoven als 'malle-meulentjesman' omdat hij de ontginningen zou willen stoppen.¹⁶ Deze reageert in dezelfde krant scherp: 'Zoogenaamde natuurbeschermers zien de zaak heel wat ruimer dan de eenzijdig oordeelende ontginningsmaniakken'.¹⁷ Van Tienhoven, die op de terreinen van Natuurmonumenten zonder overheidssubsidie een bedrijfseconomisch sluitend beheer weet te voeren, wijst er bovendien fijntjes op dat vele ontginningsprojecten onrendabel zijn. En hij staat niet alleen. Ook Polak vraagt zich in het Algemeen Handelsblad af wat de 'grootte kapitalen' voor de ontginningen hebben opgeleverd die de geldschietters als 'in een bodemloozen put zagen verdwijnen'.¹⁸ Dit argument maakt geen indruk.

De onvrede over de ontginningen bereikt met de acute bedreiging van het Boven-Geuldal in 1932 een grens. De in Limburg geplande bouw van een stuwdam leidt hetzelfde jaar nog tot een nieuwe organisatie, de Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming. Het is een breed samengesteld en op beleidsverandering gericht samenwerkingsorgaan, waarin niet alleen natuurhistorische en biologische organisaties deelnemen, maar ook bijvoorbeeld de ANWB, die samen met Natuurmonumenten het organisatorische hart vormt. Zij boekt succes en de stuwdam gaat niet door.

Van Tienhoven zoekt ook contact met individuele Kamerleden. Zo bedankt hij in 1935 SDAP-Kamerlid J. ter Laan voor zijn steun en zijn reactie op Vrijheidsbond-Kamerlid H.D. Louwes.¹⁹ In het kader van een aan Natuurmonumenten verstrekte subsidie klaagt Louwes in 1934 dat deze vereniging natuurschoon boven ontginningen stelt. Natuurbescherming moet juist ondergeschikt zijn aan de 'eischen van de productiviteit van den bodem' en hij vraagt de minister er op toe te zien dat de vereniging zich matigt.²⁰ Ter Laan repliceert dat Natuurmonumenten veel sympathie heeft in het hele land en dat de mens bij brood alleen niet zal leven: natuurschoon is een volksbelang van de eerste orde. VDB-minister H.P. Marchant (OKW) voegt hieraan toe dat hij nooit heeft gemerkt dat deze vereniging 'lijdt aan een gevaarlijke eenzijdige oriëntatie', maar zegt hierop toe te zullen zien. Twee jaar eerder, in 1932, oppert ook VDB-Kamerlid E.H. Ebels, die net als Louwes zegt best sympathie te hebben voor het streven naar natuurschoon, dat de minister voorwaarden stelt aan de subsidies voor Natuurmonumenten, om zo de doelmatigheid van het beheer te waarborgen.²¹ RSKP-minister T.J. Verschuur (Economische Zaken en Arbeid) acht dat echter niet nodig.

Kamerleden raken dus vertrouwd met natuurbescherming, maar steunen het niet onvoorwaardelijk. De ontginningen stoppen ook niet. Sterker nog, om de werkverschaffing gaande te houden bedenkt men steeds nieuwe projecten. Het Ministerie van Sociale Zaken brengt in 1938 het zogenaamde plan-Westhoff uit, een opsomming van alle mogelijk nog uit te voeren ontginningsprojecten, geschreven door J.Th. Westhoff, rijksinspecteur voor de werkverschaffing. Het plan schetst de ontginning van ongeveer 90.000 ha, maar daarnaast ontwatering, landaanwinning en verbetering van nog eens zo'n 300.000 ha grond.²² Het slaat bij de natuurbescherming in als een bom. Zo schrijft het blad *Natura* van de NNV: 'Het nijpt! Als er ooit een moment was in den eindeloozen lijdensweg waarlangs zich de geleidelijke vernietiging van ons nationale natuurschoon heeft voltrokken, dan is het wel nu, nu te

pas en o zoo dikwijls te onpas werkverruiming wordt gebruikt als 't motief om onbecritiseerd mooie stukken natuur te doen verdwijnen.²³

De Tweede Kamer ontvangt het plan-Westhoff welwillend. SDAP- en RSKP-woordvoerders zien het als een mooie kans veel mensen aan het werk te helpen. Verscheidene ministers zijn kritisch. ARP-minister van Financiën J.A. de Wilde trotseert zijn minister-president, zijn partijgenoot Hendrik Colijn, en wil het voor het plan benodigde bedrag niet beschikbaar stellen omdat hij het te hoog vindt in vergelijking met de opbrengst.²⁴ Zo vinden Polak en Van Tienhoven een onverwachte medestander.

De ontginningen zijn in het Interbellum niet het enige probleem voor natuurbeschermers. Ook landgoederen en dus bossen en heiden, dreigen op grote schaal te verdwijnen omdat de eigenaars met hoge belastingen worden geconfronteerd en een groot deel van hun belegde kapitaal door de nieuwe Russische politiek is verdampt. Natuurmonumenten organiseert in 1926 met de ANWB een zogenaamde noodklokvergadering om hiervoor aandacht te vragen. Bovendien bewerkstelligt Natuurmonumenten dat tussen 1927 en 1936 in elke provincie een "Landschap" wordt opgericht, om op regionaal niveau tegengas te geven. Zo'n natuurorganisatie lijkt wat betreft werkwijze en opzet op Natuurmonumenten, zij het dat vaak de Commissaris van de Koningin, en andere provinciale notabelen, veelal baronnen en jonkheren, deel uitmaken van het bestuur.

Wetgeving om natuurgebieden te beschermen komt er voorlopig alleen voor landgoederen.²⁵ Verschillende Tweede Kamerleden, zoals de communist en natuurliefhebber W. van Ravesteyn in 1924, bekommeren zich hierom. Ze vragen de regering te voorkomen dat landgoedeigenaren om financiële redenen de bossen kappen of hun bezit verkopen, waarna het niet zelden omgezet wordt in een villapark of bloembollenveld. De Kamerleden signaleren bovendien een grotere maatschappelijke behoefte aan natuurschoon en recreatie. De regering besluit deze drie kwesties tegelijk in een wet te regelen, de Natuurschoonwet (1928).²⁶ Door de wet krijgen landgoedeigenaren forse belastingverlaging als ze hun landgoederen openstellen voor het publiek en gedurende vijftientig jaar de esthetische kwaliteit ervan garanderen. Vrijwel alle Kamerleden steunen de invoering van deze wet, al acht bijvoorbeeld de SDAP-er Polak, de wet te vrijblijvend en daarom volstrekt ontoereikend om natuur te beschermen. Bovendien vallen stuifzand en vennen niet onder natuurschoon en dus niet onder de wet. Heuvelachtig land met forse bomen wel, net als mooie lanen en vergezichten. In 1950 valt zo'n 100.000 ha onder de wet, verdeeld over 667 landgoederen, en zijn er tienduizenden bezoekers geteld. Toch blijkt de wet niet voldoende en komen veel landgoederen in handen van een Provinciaal Landschap, Natuurmonumenten of SBB.

Dat de regering, zij het onder druk van natuurbeschermers en stedenbouwkundigen, wel streeft naar een integrale natuurbeschermingsregeling blijkt uit de aankondiging in 1928 van een Natuurbeschermingswet.²⁷ Het zal echter tot 1968 duren voordat die wet er is omdat de verschillende departementen het niet eens kunnen worden.²⁸ Afgezien van de parlementaire steun voor natuurbescherming in Nederlands-Indië, waar de regering veel meer kansen ziet voor nationale parken dan in het moederland²⁹, valt het woord een decennium lang vrijwel niet in het parlement.

Toch beperkt de rijksoverheid zich niet tot de Natuurschoonwet en de aanwijzing van natuurreservaten. Zo is er de ruimtelijke ordening die in 1901 via de Woningwet³⁰ zijn intrede doet in het beleid. Nu kan via bijvoorbeeld streekplannen worden aangegeven welke activiteiten wel en niet mogelijk zijn. Daarnaast is er de inventarisatie van het natuurschoon in Nederland, die in 1929 wordt gestart door Staatsbosbeheer, gesteund door zijn wetenschappelijke adviescommissie. Deze

Commissie Weevers bestaat uit de voorzitters van enkele biologische verenigingen en van de geologische sectie van de mijnbouwkundige vereniging. De inventarisatie wordt later overgenomen door de Contact-Commissie, die het resultaat vastlegt in het rapport Het voornaamste natuurschoon in Nederland (1938). Auteurs zijn Thijssse, de plantkundige Th. Weevers, de ornitholoog G.A. Brouwer, de planoloog avant la lettre H. Cleyndert Azn en de landbouwkundige W.G. van der Kloet. Cleyndert draagt er zorg voor dat bij de selectie ook de recreatieve waarde telt. De 300 belangrijkste natuurgebieden uit het rapport krijgen in 1942 een plek binnen het zogenaamde Nationale Plan, het instrument voor het nationaal ruimtelijke ordeningsbeleid, en dus een zekere bescherming.³¹ Deze bijna letterlijke overname van de particuliere lijst door de overheid is te begrijpen als we weten dat er op dat moment sterke banden zijn tussen de particuliere natuurbeschermers en de ambtelijke diensten die zich met natuurbescherming bezig houden, met name met Staatbosbeheer maar ook met de planologische afdelingen die zijn verzezen.

Daarnaast wordt in 1940 de Natuurbeschermingsbeschikking afgekondigd, een soort noodvoorziening, vooruitlopend op een natuurbeschermingswet. Onder anderen SDAP-Tweede Kamerlid M. van der Goes van Naters dringt hierop sterk aan, die daarmee als een van de weinigen natuurbescherming weer eens aankaart.³² Volgens deze beschikking moeten werken die natuur- en landschapsschoon dreigen aan te tasten, ter goedkeuring voorgelegd worden aan de ministers van OKW en Economische Zaken.³³ Verder krijgt de rijksoverheid de mogelijkheid in bepaalde gevallen gronden te onteigenen met het oog op natuurschoon. Deze bepaling is in 1929 voor het eerst in Gelderland toegepast om het landgoed Warnsborn en de Vijverberg te redden.³⁴ Bijna de helft van de Eerste Kamer vindt dat deze voor bosbehoud bedoelde bepaling veel te ruim werd toegepast, maar deze kamerleden slagen er niet in dit te voorkomen. Tenslotte verstrekt het rijk gelden om natuurgebieden aan te kopen of te beheren, al neemt dit pas na de Tweede Wereldoorlog een hoge vlucht. Alleen voor de aankoop van het Nationale Park De Hoge Veluwe stelt de rijksoverheid in 1935 de forse som van 800.000 gulden als lening beschikbaar. Dit gebeurde buiten het parlement om, tot ergenis van parlementariërs als de SDAP-er Willem Drees.³⁵

Soms hebben de particuliere natuurbeschermers met politici intensief contact. Voorbeelden zijn de Kamerleden Van der Goes van Naters en de ARP-er E.J. Beumer, die beiden enige tijd voorzitter van de Contact-Commissie zijn. Niet duidelijk is in welke mate hun parlementaire werk het natuurbeschermingsbeleid stuurde.

Balans

Hoe moeten we nu de toestand van de natuurbescherming in Nederland rond 1940 beoordelen, de natuur, de particuliere beweging en de overheidsinstituties? Volgens de Vogelbescherming die in 1939 terugblik op de eerste veertig jaar, is er veel bereikt.³⁶ De Jachtwet en de Vogelwet zijn verbeterd, en met de handhaving gaat het de goede kant op, alle uitwassen ten spijt. Wel zijn er nieuwe bedreigingen: ontginningen, ruilverkaveling, ontwatering, egalisering en beeknormalisaties. Nieuw is ook olievervuiling op zee, die veel vogelslachtoffers vraagt. De publieke opinie ten opzichte van roofvogelbescherming is positiever. En sommige bedreigde soorten tonen herstel, zoals de aalscholver, lepelaar en grote stern. De positie van de organisatie is verbeterd, blijkens de eigen vogelwachten, onbezoldigde rijksveldwachters die samen met de politie misstanden aan de kaak stellen, zoals illegale vangstmethoden. De Vogelbescherming lijkt dus tamelijk tevreden, ook over de

eigen wat ingetogen stijl in de Haagse contacten, zelfs als vogelrijke terreinen verloren gaan. Weinig rest van de activistische opwinding uit het begin.

Voor Natuurmonumenten is de situatie vergelijkbaar.³⁷ De vereniging toont zich omstreeks 1945 tevreden met de verworven terreinen. Op dat moment is zo'n 30.000 ha natuurgebied veiliggesteld en de acties voor behoud van landgoederen en bijvoorbeeld het Geuldal waren succesvol. Bovendien is er enige wetgeving gekomen en een lijst van min of meer beschermde gebieden. Natuurmonumenten is blij met de groeiende steun vanuit de samenleving en de rijksoverheid, maar woordvoerders laten zich geregeld kritisch uit, vooral over de grote hoeveelheid verdwenen woeste gronden.

Als we de periode tot 1940 proberen te schetsen vallen een paar dingen op. Rond 1940 is met de nieuwe Landschappen, NJN en Contact-Commissie en de oudere NNV, De Levende Natuur, Vogelbescherming en Natuurmonumenten een organisatorisch, inhoudelijk en sociaal kader voor de natuurbeschermingsbeweging ontstaan waarin ook bijvoorbeeld de ANWB een plek had. De Commissie Weevers illustreert de toegenomen aandacht voor wetenschappelijke deskundigheid. Het gezamenlijk ledenaantal van de natuurorganisaties was in 1940 met zo'n 20.000 bescheiden (ANWB 100.000). Het kader betrof een relatief kleine groep gegoede burgers, die wel de basis legden voor de hedendaagse instituties.

Daarbij koos men, anders dan in veel andere landen, voor het stichten van particuliere natuurmonumenten. Van Tienhoven meende dat alleen aankoop van terreinen de natuur kon redden, maar geld was er niet. Hij kwam op het toen originele idee om obligaties uit te geven en met het daardoor verkregen geld terreinen aan te kopen. Vervolgens kon met de opbrengsten van de terreinen aan de obligatiehouders dividend worden uitgekeerd. De samenwerking met Thijsse was gelukkig omdat hij de noodzakelijke kennis voor acquisitie en beheer kon leveren. Thijsse nam tegelijk de natuurpopularisering voor zijn rekening. Oudemans gaf enig wetenschappelijk gezag, Drijver deed het praktische werk. Dit recept was effectief.

Geleidelijk werd beleidsbeïnvloeding belangrijker, die gestalte kreeg door goede informele relaties, met vooral SBB en OKW. Er waren wel contacten met parlementsleden, maar voor zover dat kan worden overzien, meestal niet structureel. Er was, zo bleek tijdens diverse Kamerdebatten en stemmingen, tot op zekere hoogte begrip voor de natuurbeschermers. Buiten het parlement boden diverse kranten en tijdschriften een podium en er was in toenemende mate steun vanuit de wetenschappelijke wereld, de planologen, de recreatiesector en de landgoedeigenaren.

Gedurende de beschreven periode toonden natuurbeschermers twee gezichten. Ze vormden een tegenbeweging met romantische trekjes die zich keerde tegen het overheersende economisch mens- en maatschappijbeeld. Ze zochten naar "ongerepte" natuur, die als monument werd beschermd tegen schadelijke menselijke beïnvloeding. Tegelijk waren ze pragmatisch. Het beheer van de terreinen moest via de tot de aankoop gebruikelijke exploitatie leiden tot een substantiële opbrengst. De argumenten verschoven gaandeweg, van het tegengaan van dierenleed en ethiek, via het behoud van natuurschoon naar de overleving van populaties dieren en planten en soms naar het economisch belang van bepaalde dier- en plantensoorten en het menselijk welzijn (re-creatie).

De overheid volgde de natuurbeschermingsbeweging traag, eerst omdat men overheidsgrepen niet opportuun vond, later omdat de werkloosheidsbestrijding voor alles ging, maar gestaag. Het

resulteerde in nieuwe wetten en nieuwe instituties binnen verschillende beleidsterreinen: OKW, SBB en ruimtelijke ordening. Ook inhoudelijk volgde ze de particulieren, met hun voorkeur voor vogels en landgoederen. Naast politici waren het ambtenaren die de praktijken en argumenten van de particuliere natuurbeschermers overnamen. Het parlement nam in deze periode niet veel en pas laat initiatieven, waarbij SDAP-ers voorop lijken te lopen, in het bijzonder Henri Polak. Het parlement bood ook weerstand tegen natuurwetgeving, zeker de Eerste Kamer. En het werd soms gepasseerd.

¹ Zoals: ruimtelijke ordening, landschap, milieu, landbouw, water, nationale parken of de politiek in de overzeese gebiedsdelen. Sowieso heeft, omdat systematisch onderzoek ontbreekt, dit artikel een verkennend karakter.

² Voor dit artikel maakten we veel gebruik van: Frank J.A. Saris, Victor Westhoff (1916-2001) (Leusden 2018); Frank J.A. Saris (ed.) Een eeuw vogels beschermen (Zeist 2007); Henny J. van der Windt, En dan, wat is natuur nog in dit land (Amsterdam 1995) en Henny J. van der Windt en Edo Knegtering, 'Inheemse wilde diersoorten in de Nederlandse wetgeving' in: Henny van der Windt en Henk van Zon (eds.) Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis 2004 (Gent 2005) 81-110, Verder zijn we schatplichtig aan de volgende auteurs: Hans Paul Gorter, Ruimte voor natuur ('s Graveland 1985); Edo Knegtering, The featheries and the furries: species characteristics and tendencies in public species conservation (Groningen 2009); Elio Pelzers (1992) 'De totstandkoming van de rijkswettelijke bescherming van nuttige dieren', Het vogeljaar, 49 (4), 157-160, en Wybren Verstegen, Vrije wandeling, Historia Agriculturae 47 (Groningen/Wageningen 2017). In aanvulling hierop is met behulp van de Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal nagegaan wanneer en hoe de term natuurbescherming tot 1940 in de Tweede Kamer aan de orde kwam.

³ Pelzers, Totstandkoming rijkswettelijke bescherming.

⁴ H.J. van Hall 'Evenwigt in de natuur', Album der Natuur 1853, 321-337.

⁵ Handelingen TK 1879-1880, p. 1106-1127, 5 mei 1880.

⁶ Handelingen TK 1879-1880, p. 1107; 1108, 5 mei 1880.

⁷ Handelingen TK 1879-1880, Bijl. 134.5.

⁸ Staatsblad 1880, 89.

⁹ Brief Jac. P. Thijsse aan P.G. van Tienhoven 6 juni 1940; brief afgedrukt in M. Coesèl, Wanhoop nooit aan vooruitgang. Brieven van Jac. P. Thijsse. (Amsterdam 2012), 149.

¹⁰ E.D. van Dissel, Wat kan er hier te lande meer dan tot dusverre gedaan worden tot bescherming der nuttige vogels? ('s Gravenhage 1905).

¹¹ Staatsblad 1912, 303.

¹² Handelingen EK 1912-1913, p. 34-44, 20 september 1912.

¹³ Handelingen EK 1912-1913, p. 39, 20 september 1912.

¹⁴ Gemeentebld gemeente Amsterdam, 1^e afdeling p. 1945-1971.

¹⁵ G.A. Brouwer, 'Bij het afscheid van Drijver', in Jaarboekje Vogelbescherming 1955-1956 (1956), p. 152.

¹⁶ NRC 14 augustus 1927, Van Tienhoven was voorzitter van de Vereniging De Hollandsche Molen (1923), vandaar deze scheldnaam.

¹⁷ NRC 24 augustus 1927.

¹⁸ Algemeen Handelsblad 24 september 1927.

¹⁹ Brief P.G. van Tienhoven aan J. ter Laan, 19 januari 1935. Gemeente Amsterdam Stadsarchief: Archief van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten.

²⁰ Handelingen TK 1934-1935, 19 december 1934, p. 1198-1200.

²¹ Handelingen TK 1932-1933, 13 december 1932, p. 1124.

²² J.Th. Westhoff, De directe mogelijkheden der werkverschaffing bij de werkloosheidsbestrijding, (Zwolle 1938).

²³ Redactie (1939) Natura 39, p. 75.

²⁴ Zie voor de discussie over het plan Westhoff: Meindert van der Kaaij, Een eenzaam staatsman Dirk de Geer (1870-1960) (Hilversum 2012). Uiteindelijk treedt De Wilde af en is er een kabinetscrisis; kort daarna breekt de oorlog uit.

²⁵ De beschrijving van de totstandkoming van de Natuurschoonwet is ontleend aan Verstegen, Vrije Wandeling; zie ook: Aanhangsel Tweede Kamer 1924-1925 nummer 67, vel 33, pag 71.

²⁶ Staatsblad 1928, 63.

²⁷ H. Sieben, *Van Staatsnatuurreservaat tot Nationaal Plan, het natuurbeschermingsbeleid van de overheid van 1900 – 1945*, doctoraalscriptie sociologie RUG (Groningen 1988).

²⁸ P.M. Langebach-Koot en J. Plugge, *Natuurbeschermingswet Natuurschoonwet* (Zwolle 1995).

²⁹ H.J. van der Windt, 'Parks without Wilderness, Wilderness without Parks? Assigning National Park status to Dutch Man-made Landscapes and Colonial Game Reserves', in: B. Gissibl, S. Höhler, P. Kupper (eds.) *Civilizing Nature, National Parks in Global Historical Perspective* (New York 2012), 206-223.

³⁰ *Staatsblad* 1901, 158.

³¹ De voorlopige lijst van natuurreservaten welke in de eerste plaats voor bescherming in aanmerking komen. *Staatscourant* 22 juli 1942, nr. 144.

³² *Handelingen TK* 1938-1939, p. 937-938, 13 december 1938.

³³ *Natuurbeschermingsbeschikking* 2 april 1940 no. 3427, afd IV Dir v.d. Landbouw.

³⁴ Elio Pelzers, 'Landbouw en natuurbescherming in Gelderland', in: J. Bieleman e.a. (eds.) *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw* (Groningen 1995), 368-384.

³⁵ Henny van der Windt en Elio Pelzers, 'De Hoge Veluwe gered', in: *Gelderland 1900-2000*, Dolly Verhoeven (ed.) (Zwolle 2006), 202-207.

³⁶ *Vogelbescherming jaarverslag over 1938-1939*, ('s Gravenhage 1939).

³⁷ *Jaarboek van de Vereniging tot behoud van natuurmonumenten in Nederland 1941-1949* (Amsterdam 1949).